

ТИПОЛОГІЯ ЗНАРЯДЬ ТА ПРИСТРОЇВ ДЛЯ ВИЛОВУ РИБИ У НАСЕЛЕННЯ ДНІПРОВСЬКОГО НАДПОРІЖЖЯ В ПІЗНЬОМУ МЕЗОЛІТІ ТА НЕОЛІТІ

Статтю присвячено характеристиці знарядь та пристроїв давнього рибальства в регіоні порожистої частини Дніпра в пізньому мезоліті та неоліті, де річковий промисел являвся головним в системі життєзабезпечення давнього населення. Розглянуто та типологізовано предмети, які безпосередньо пов'язані з виловом риби: гачки, важки, остроги, блешні, жерлиці, а також предмети, які задовольняли потреби рибалок для ведення цього промислу: деревообробні знаряддя, вироби для плетення сіток, човни, верші тощо.

Ключові слова: Дніпровське Надпоріжжя, мезоліт неоліт, рибний промисел, рибальський гачок, гарпун, острога.

На значення рибного промислу для життєзабезпечення первісного населення Дніпровських порогів дослідники звернули увагу ще на початку археологічних досліджень у регіоні. Ще в 20-ті роки ХХ ст. М. Я. Рудинський неодноразово висловлював думку про те, що природні умови території Надпоріжжя самі по собі були передумовою для розвитку рибальства [22, с. 143; 23, с. 272]. Протягом всієї історії дослідження пізньомезолітичних та ранньонеолітичних періодів ре-

гіону важливість рибного промислу для населення не викликала сумнівів [4, с. 258; 7, с. 26; 12, с. 249; 18, с. 260; 15, с. 10; 30, с. 67]. Проте жодну із відомих наукових праць не присвячено окремому розгляду спеціалізованих знарядь пристроїв для ведення рибного промислу в Дніпровському Надпоріжжі. Окремі аспекти річкового промислу в межах Надпорізького регіону неодноразово досліджувались автором, що відображено в низці публікацій [8; 9; 10]. Метою даної статті є здійснення характеристики та типологізація спеціалізованих знарядь та пристроїв для вилову риби у населення Дніпровського Надпоріжжя в пізньому мезоліті та неоліті.

Археологічні артефакти, пов'язані з рибальством, ми умовно розділяємо на дві групи. Перша група знахідок – це вироби, які репрезентують знаряддя, безпосередньо пов'язані із виловом риби: гачки, гарпуни, блешні, важки (грузильця), остроги, манки; сітки; їх виконано з кістки, рогу, стулок черепашки, місцевих порід каменю. Друга група знахідок – це предмети, пов'язані з рибальством опосередковано; вони складають дві окремі сукупності: плавзасоби (човни, весла) та знаряддя праці, за допомогою яких виготовляли саме рибальське оснащення (голки для плетіння сіток, деревообробні знаряддя). Незалежно від функціонального призначення, загал зазначених артефактів, виявлених на пам'ятках Надпоріжжя, типологічно досить різноманітний. Однак, в кількісному відношенні, знахідки у колекціях представлено нерівномірно. Передусім, це пов'язано зі специфікою збереженості органіки в регіоні. Тому для деяких категорій вибірка археологічного матеріалу є невеликою.

I група. Знаряддя для вилову риби. Гачки. Рибальські кістяні гачки, залежно від конструкції, поділяються на два типи: прості та складні. Гачки простого типу виготовлялися з одного шматка кістки; конструктивно – це найпростіші знаряддя. Нижній кінець виробу завжди вигнуто і завершено загостреним кінчиком, іноді з жальцем (борідкою). Верхній кінець гачка – голівку – сформовано по-різному, що відображає конструктивні різновиди гачків. В одних випадках він був тупим, в інших – мав збоку зарубки, а іноді закінчувався особливо виділеною голівкою. У деяких риболовних гачків верхній кінець трохи розширювався для того, щоб було можливо зробити в ньому наскрізний отвір. Гачки складного типу виготовлялися з двох і більше частин. Як правило, вони були кістяними і склалися зі стрижня і вістря. Іноді виготовлялися з використанням каменю,

переважно сланцю [17, с. 221]. Для Надпоріжжя характерні обидва типи виробів.

Рибальський гачок з поселення Ігрені 8 (житло № 8) виготовлено із кістки, збереглися чіткі сліди її повздовжнього розпилювання. Для оформлення борідки гачка на його кінці просвердлено невеликий круглий отвір (Рис. 1, 1). Збереженість гачка дуже погана, борідку і голівку для прив'язування волосіні відбито, а стрижень з одного боку пошкоджено гризуном [30, с. 70]. Під час розкопок на Ігренському поселенні в 1986 році знайдено тальковий стрижень зіставного (складного) гачка [27, с. 341]. Два гачки виявлено на поселенні Стрільча Скеля (Рис. 1, 5, 6). Вони мають профільовану голівку для кріплення волосіні. На о. Сурському знайдено один цілий (Рис. 1, 3) та два уламки рибальських гачків [6, с. 126]. Два із них виконано в тій же техніці (цілий гачок має добре виділену голівку). Третій – це так званий «подвійний» гачок з однією борозною для прив'язування. Він має загострені кінчики з двох протилежних боків (Рис. 1, 2). Такий же гачок, але з двома борознами для прив'язування і пошкодженими кінчиками, походить з поселення 5 на о. Кизлевий (Рис. 1, 4) [33, с. 50]. Крім описаних гачків, у Надпоріжжі знайдені дрібні уламки кісток видовженої форми, що мають добре загострені кінці, а також досконаліші (заполіровані) вироби такої ж форми. На нашу думку, вони представляють так звані «горлові гачки» (заглот). Подібні вироби зафіксовано на поселеннях Ігрені 8 (Рис. 1, 9), Кизлевий 5 (Рис. 1, 7, 8) [30; 31, с. 38].

За нашими спостереженнями, деякі вироби з Надпоріжжя, які в літературі пов'язуються дослідниками з плетінням риболовних сіток [21, с. 114; 6, с. 126; 4, с. 258 та ін.], мають подібність до остаточно неоформлених (Рис. 1, 10) або частково пошкоджених (Рис. 1, 12) гачків. Наскрізний округлий отвір у нижній частині цих предметів відповідає прийому формування гострих кінців та борідки гачків не лише Надпоріжжя, а й має широкі аналогії серед пізньомезолітичних та неолітичних матеріалів Євразії. Екземпляр з о. Кізлового має навіть сліди оформлення голівки для прив'язування (Рис. 1, 11). Тож, загальний вигляд та розміри дають можливість відносити їх до категорії гачків.

Важки (грузила). Згідно із формою, на пам'ятках Дніпровського Надпоріжжя в ужиткуванні були тягарці кількох типів: веретеніподібні, сигароподібні та дископодібні. На диференціацію

їхніх обрисів в межах форми впливала сировина, з якої виготовлено вироби (кістка, камінь) та специфіка використання (для вилову на жердину чи за допомогою сітки).

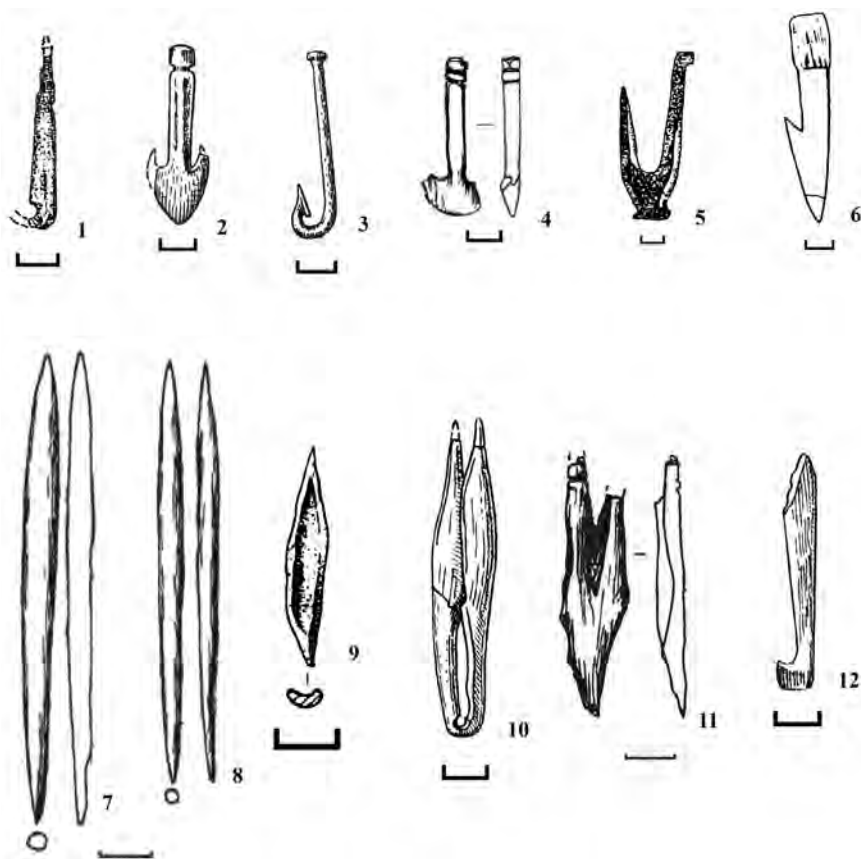

Рис. 1. Гачки

(за Телегінім Д.Я., 2000; Даниленком В.М., 1950; Kotova N., Tuboltsev O., 2013)

1, 9 - Ігренський; 2, 3, 10, 12 - о. Сурський; 4, 7, 8, 11 - о. Кизлевий;

5, 6 - Стрільча Скеля.

Веретеноподібні грузила. Невеликі важки із талькового сланцю та кістки використовувалися для лову риби за допомогою жердини (вудилища). Два екземпляри таких важків, вирізані із талькового сланцю, знайдено на Ігренському поселенні (Рис. 2, 5, 6). Ці досить досконалі вироби мають веретеноподібну форму з трьома поперечними та однією повздовжньою канавками для закріплення волосіні

[26, с. 198; 30]. Важок із сірого тальку такої ж форми та розміру, походить з острова Шулаїв (Рис. 2, 8) [1, с. 7] та Вовнизького правобережного поселення (Рис. 2, 7) [28, с. 65]. На о. Кизлевий 5 знайдено чотири важки, тотожної конструкції (Рис. 2, 1–4). На одному з них прокреслено орнамент у вигляді ламаної лінії [33, с. 50]. Крім згаданих вище, подібні важки відзначено серед знахідок на островах Виноградний [13, с. 78], Малий Дубовий [2, с. 8].

Сигароподібні грузила. На острові Шулаїв знайдений єдиний важок для вудилища сигароподібної форми, у конструкції якого відзначено три прорізки (по краях та посередині). Виготовлено його із кістки. На нашу думку, предмет входив до складу вудилища (Рис. 2, 9) [1, с. 10].

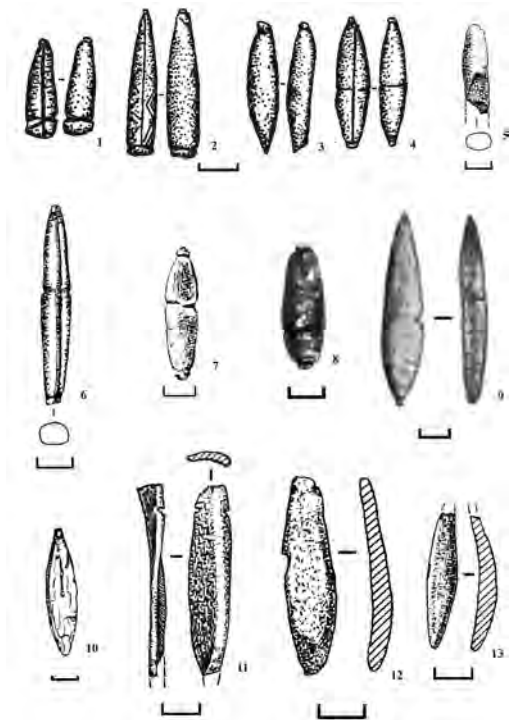

Рис. 2. Важки та блешні

(за Телегінім Д. Я., 2000; 1968; Kotova N., Tuboltsev O., 2013;

Добровольським А. В., 1949; Бодянським О. В., 1946)

1–4 - о. Кизлевий; 5, 6, 10–13 - Ігрені; 7 - Вовнизьке правобережне поселення;
8, 9 - о. Шулаїв.

Дископодібні грузила. Інша група важків пов'язана з виловом риби за допомогою різноманітних плетених сіток. За морфологічними ознаками вони відрізняються від попередньої групи масивнішими розмірами; виготовлено їх із тальку та інших кристалічних порід. У літературі предмету висловлено цікаве припущення щодо використання певної частки кам'яних дисків в якості грузил для сіток. Загалом ця сукупність виробів дуже характерна для порожистої ділянки Дніпра. За розмірами диски поділяються на маленькі (близько 5 см в діаметрі) та великі (діаметром 12 см і більше) (Рис. 4). Досі немає єдиного погляду стосовно функціонального призначення цих предметів. О. В. Тубольцев, використовуючи паралелі з поселень Прибалтики, де знайдено аналогічні знаряддя, припускає їхнє можливе використання в якості грузил до сіток та неводів [31, с. 40]. Плоска форма артефактів сприяла тому, що такі грузила не чіплялися за дно. У Прибалтиці на дні озера знайдено зв'язки кам'яних дисків, упаковані в окремі мішки і накладені один на другий [14, с. 62]. Подібна ситуація спостерігалася на поселенні о. Шулаїв, де О. В. Бодянським знайдено скупчення із шести дисків, чотири із яких лежали один на одному. Однак автор розкопок інтерпретував їх як вироби для копання ямок та/або ударні знаряддя [4, с. 254–257]. У світлі вищесказаного, на нашу думку, кам'яні диски, найімовірніше, слід розглядати як поліфункціональні знаряддя.

Блешні. Блешні в Надпоріжжі виготовлялися, переважно, зі стулок раковин молюсків (*Unio* чи *Anodonta*). Вони мають гостро-овальну форму, в окремих випадках на кінці зберігаються зубчики для перев'язування (Рис. 2, 10, 12, 13). Поверхня блешень має білий перламутровий колір. Як манки, ймовірно, використовувалися і «рибки», вирізані зі стінки кістки (Рис. 2, 11). Вироби мають видовжену форму, добре відполіровані [12, с. 249; 26, с. 198; 30].

Гарпуни та остроги. Цю сукупність знарядь репрезентують наконечники двох типів – з одним або кількома зубцями у робочій частині, виконані із суцільного шматка кістки чи рогу. Характерною ознакою гарпунів є специфічне кріплення наконечника, яке легко відокремлювалося від древка при влучанні у здобич, але зв'язок між ними зберігався за рахунок закріпленої мотузки. Відомо наконечники з зубцями, що кріпилися до древка стаціонарно. Значна фрагментарність матеріалу перешкоджає окреслити чітку відмінність у конструкції гарпунів та острог, втім спосіб їхнього кріплення.

Лише одне знаряддя із зубцями з острова Сурського має збережене місце для прив'язування у вигляді неглибокої оперізуючої канавки (Рис. 3, 1), а гарпуни зі Стрільчої Скелі (Рис. 3, 7) та Ігрени 8 – наскрізний отвір для прив'язування (Рис. 3, 2).

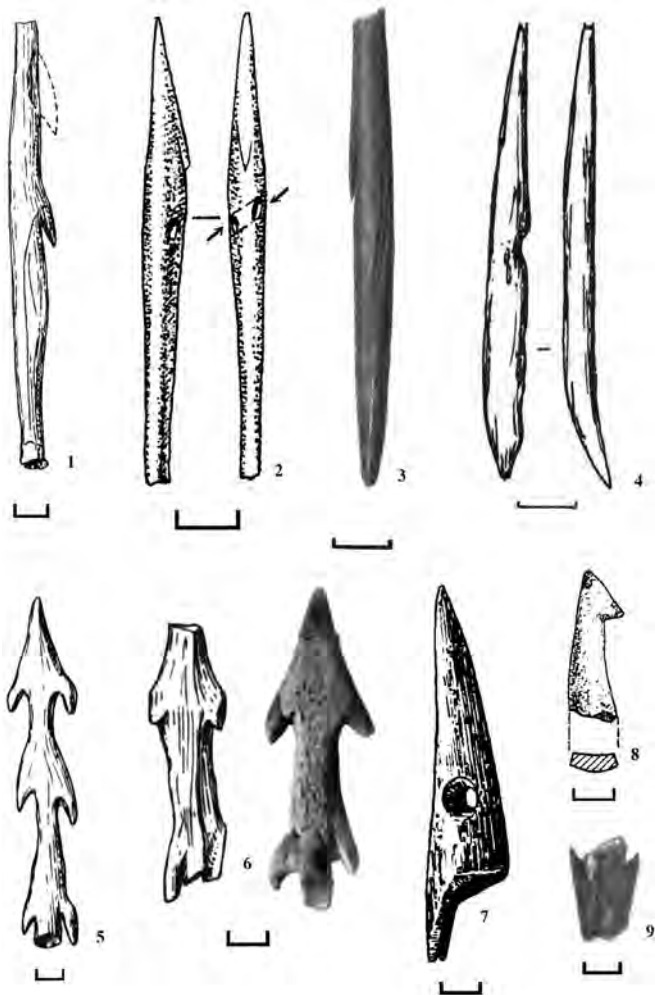

Рис. 3. Гарпуни

(за Даниленком В. М., 1950; Телегіним Д. Я., 2000; Телегиным Д. Я.,
Константиным Л. Ф., 1992; Kotova N., Tuboltsev O., 2013; Бодяньським О. В., 1946)
1,5,6 - о. Сурський; 2,8 - Ігрень; 3,4 - о. Кизлевий; 7 - Стрільча Скеля; 9
Шулаїв.

Важливо відзначити, що гарпуни та остроги використовувалися не лише для рибної ловлі, але й для полювання на середніх та малих за розміром тварин та прирічкову дичину. Не виключаючи такого застосування, І. О. Борзіяк, спираючись на матеріали Дністровсько-Прутського регіону, та С. М. Бібіков – на матеріали Криму, вважають, що ці знаряддя були призначені, передусім, для рибної ловлі [5, с. 45; 3, с. 34].

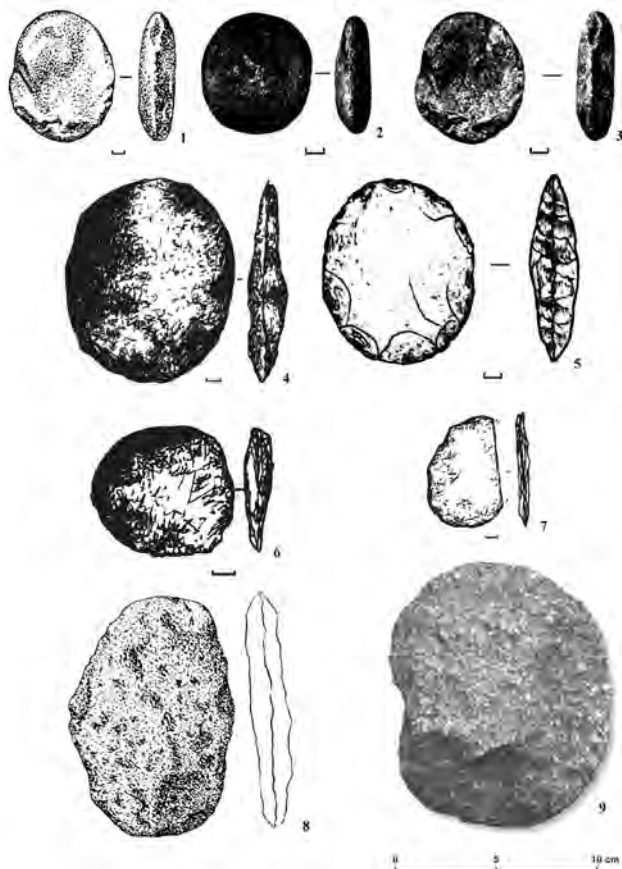

Рис. 4. Рис. 9. Дискovidні знаряддя
(за Телегіним Д. Я. 1968, 2000; Kotova N., Tubotsev, 2013; Бодянським О. В., 1946; Nikitenko I., 2016)
1 - Вовнизьке правобережне поселення; 2,3 - Вовнизьке лівобережне поселення; 4,6,7 - о. Кизлевий; 5 - о. Шулаїв; 8, 9 - Ігренє.

На Ігреньському поселенні виявлено два пошкоджені часом гарпуни. На обох виробах збереглося лише по одному зубцю (Рис. 3, 2,8). На одному із гарпунів є наскрізний отвір посередині для прив'язування. Подібний зубчатий наконечник знайдено на о. Кизлевий (Рис. 3, 3). Звідти походить гарпун оригінальної форми. Він представляв собою кістяний наконечник з вигнутим кінцем (Рис. 3, 4), до якого посередині, в потоншеній частині, кріпилася мотузка, що з'єднувала його з деревком. Внаслідок такого конструювання вигнутий кінець наконечника перетворено у своєрідний зубець-борідку, що утримував здобич.

Суцільно кістяні наконечники з зубцями, зафіксовані на о. Сурському, також репрезентують два типи. Перший тип виробів, що має зубці лише з однієї сторони, подібний до вищерозглянутих (Рис. 3, 1). Другий тип наконечників оснащений симетрично розташованими обабіч кількома зубцями (Рис. 3, 5,6). Уламок (2,9x1,2x0,6 см) гарпуна з рогу оленя з симетричними зубцями знайдено й на о. Шулаїв (Рис. 3, 9).

Серед кістяної та рогової індустрії Надпоріжжя виділяються численні знахідки довгих округлих та овальних в поперечному перетині наконечників з пазами для крем'яних вкладишів та без них. Різні розміри та особливості конструкції свідчать про можливість диференційованого використання знарядь: як в мисливських, так і в рибальських. Вкладишеві форми, якщо в них закріплювати вставки під певним кутом, також могли слугувати в якості гарпунів. Усі розглянуті вище наконечники виступали як окремі знаряддя праці, або могли бути деталями знарядь типу складних острог.

ІІ група. Предмети, опосередковано дотичні до рибальства. Човни-моноксили. З появою та розвитком рибальства більшість дослідників пов'язують появу сокир, які могли використовуватися для спорудження плотів, виготовлення човнів, а також різноманітних пристроїв з деревини типу загородок та заколів для ловлі риби (можна припустити й риболовлю за допомогою спорудження різноманітних загорож [19, с. 267]. З цієї метою могли використовувати як крем'яні, так і кістяні сокири, що вставлялися в рогові та дерев'яні муфти, подібні до знайдених на Ігреньському поселенні [26, с. 199]. Водночас, значна кількість знарядь, пов'язаних із деревообробкою (диски, шліфовані сокири та тесла, стамески-долота), що походять з надпорізь-

ких стоянок, свідчить не лише про розвинену техніку обробки, але й про велику кількість необхідного виробничого матеріалу (деревини). Повертаючись до питання про ресурсну базу регіону, на підставі даних палеоботаніки, можна стверджувати, що місцеве населення було достатньо забезпечене деревиною, навіть з урахуванням того, що для виробництва, наприклад човнів, необхідні були дерева досить великих розмірів (сосна, дуб, граб та ін.).

На думку Л. Я. Крижевської, набір інструментів для обробки деревини (долота, стамески, сокири) слугує свідченнями виготовлення човнів [19, с. 267]. Крім цього, для Надпоріжжя характерними знаряддями є вище згадувані кам'яні диски з місцевих кристалічних порід каменю (Рис. 4). Більшість дослідників вважає їх знаряддями для виготовлення човнів-моноксилів вогненно-довбальним способом [22, с. 270–271; 23, с. 270–271; 4; 6, с. 122; 30; 19, с. 267]. Згідно із етнографічними джерелами, для виготовлення моноксилів за допомогою жару випалювали середину стовбуру крупного дерева. Випалену частину видовбували дископодібними знаряддями [24, с. 331]. Надзвичайно цікавими є знахідки з о. Сурського. Тут у ранньонеолітичному горизонті досліджено дві неглибокі западини (діаметром близько 40 см), заповнені уламками зеленої шпатової породи, серією відбійників, великою сокирою типу транше з цієї ж породи та кількома дуже грубими пікоподібними клинами з міцної сіро-зеленої породи. Поруч знаходилося вогнище діаметром 40 см, заглиблене в землю на 60 см, з потужним шаром попелястої маси. Кам'яні виробі мали сліди кіптяви та постукування відбійниками [6, с. 122]. На нашу думку, ці знахідки могли бути пов'язані з місцем виготовлення човна (човнів) саме зазначеним способом. Подібні знаряддя зустрічаються практично на всіх пам'ятках регіону. Ще свого часу М.Я. Рудинський зазначав, що частина кам'яних знарядь з острова Лоханський використовувалася для виготовлення суден. Дослідник вважав, що це були тесла для обтісування кори і вирівнювання випаленої середини човнів [23, с. 270–271].

Аналогічні човни, видовбані із дерева, та весла знайдено в торф'яниках культури Маглемозе. При обробці дерева, в тому числі при виготовленні човнів, окрім сокир та доліт, використовували вогонь, яким випалювали дерево зсередини [20, с. 187]. У Перті (Шотландія) в мезолітичному шарі знайдено човен зі стовбура ялини,

виготовлений за допомогою випалювання внутрішньої частини вогнем. У Голандії в Пессі (область Дренте) виявлено мезолітичний моноксил завдовжки 3 м, датований VI тисячоліттям до н.е. У торф'янику Холмгарда (о. Зеландія) віціліло дерев'яне весло. Не виключено, що були човни з дерев'яним каркасом, обтягнені шкірою [20, с. 173]. Великий човен-моноксил, довжиною близько 10 м, зі слідами видовбування та випалювання середини виявлено в гирлі ріки Оскол [29, с. 23].

Для Надпоріжжя археологічно моноксили фіксуються для енеолітичного часу. Так, в 1971 році Дніпровською гідроархеологічною експедицією з дна Дніпра (між Хортицею та о. Канцеровський) з глибини 14 м піднято великий (2,4 м) фрагмент човна, видовбаний з дубу [32, с. 395].

Плетення риболовних сіток. Судячи зі знахідок неолітичних сітей, які збереглися на швейцарських свайних поселеннях, можна реконструювати загальний вигляд рибальських сітей у первісну добу. Вони мали прямокутні чарунки від 1 до 4 см. Виготовлялися з вербової лози, липового лика, кропив'яного волокна, оснащувалися дерев'яними поплавками та кам'яними грузилами [24, с. 336; 16, с. 54]. З річковим промислом згодом пов'язуються й інші специфічні знахідки. Це, зокрема, видовжено-пірамідальні складневі знаряддя, які, згідно із етнографічними джерелами, могли використовуватися для чищення риби [24, с. 332]. Відомо плоскі кістяні голки (довжиною близько 3 см) з круглою діркою. Існує припущення, що з їхньою допомогою в'язали сіті. Однак, на думку В. М. Даниленка, подібні голки використовувалися для нанизування риби для в'ялення [6, с. 126]. Слід зауважити, що рибальство було не лише надійним джерелом харчування, це також й одяг, взуття, освітлення будинку. Одяг з риб'ячої шкіри, наприклад, побутував у нанайців. Шкіра різних порід риб призначалася для певного одягу та взуття [11, с. 50; 25, с. 283].

Таким чином, зафіксоване розмаїття знарядь для рибного промислу вказує на неабияке його значення для життєзабезпечення населення. Вже по самій своїй суті рибальство вимагало спеціалізованих знарядь, виготовлення човнів, риболовних пасток, що спонукало розвиток деревообробних знарядь та ін. Усе це підтверджують матеріали досліджуваних надпорізьких пам'яток.

TYPOLOGY OF GUNS AND DEVICES FOR CATCHING FISH OF THE POPULATION OF THE DNIEPER RAPIDS REGION IN THE LATE MESOLITHIC AND NEOLITHIC

The article is devoted to the characteristic of guns and devices for ancient fishing in the region of the Dnieper rapids region during the late Mesolithic and Neolithic, where the river fishing was the main in the life support system. The objects that are directly related to the fish's catch are considered and typologised: hooks, heavy, ostriches, decoys etc.; and objects that satisfy needs for fishermen for the conduct of this fishery: woodworking tools, items for weaving nets, boats etc.

Key words: *The Dnieper Rapids Region, Mesolithic, Neolithic, fishing, fishing hook, harpoon, gaff.*

Список використаної літератури

1. Бодянський О. В. Неолітична стоянка о. Шулаєвого / О. В. Бодянський. – НА ІА НАНУ. – 1946. – № 877а. – 11 с.
2. Даниленко В. М. Позднеолитические местонахождения на острове Малый Дубовый в Надпорожье / В. М. Даниленко. – НА ІА НАНУ. – 1946. – № 1946/6а.2. – Ф.е. 2150. – 8 с.
3. Бибииков С. Н. Производственная роль костяного инвентаря в хозяйстве позднелеолитического общества Крыма / С. Н. Бибииков // Уч. Зап. ЛГУ. – 1949. – (Серия исторические науки; вип. 13). – С. 12–45.
4. Бодянський О. Неолітична стоянка на острові Шулаєвому / О. В. Бодянський. // Археологія Придніпров'я. – 1949. – № 2. – С. 253–263.
5. Борзая И. А. О времени возникновения рыболовства на Юго-Западе СССР / И. А. Борзая // Хозяйственные комплексы древних обществ Молдовы. – Кишинев, 1991. – С. 39–46.
6. Даниленко В. М. До питання про ранній неоліт Південної Наддніпрянщини / В. М. Даниленко // Археологія. – 1950. – Т. III. – С. 119–147.
7. Даниленко В. Н. Неолит Украины: Главы древнейшей истории Юго-Восточной Европы / В. Н. Даниленко – Киев: Наукова думка, 1969. – 257 с.
8. Демченко О. В. Господарсько-адаптивна стратегія первісного

- населення Дніпровського Надпоріжжя в кінці мезоліту – неоліті / О. В. Демченко // Записки історичного факультету. – 2014. – Вип. 25. – С. 24–37.
9. Демченко О. В. Природное окружение и адаптивная стратегия населения Днепровского Надпорожья в позднем мезолите – неолите / О. В. Демченко // *Stratum Plus*. – 2016. – № 2. – С. 227-244.
 10. Демченко О. В. Роль річкового промислу в житті населення Дніпровського Надпоріжжя в мезоліті та ранньому неоліті / О. В. Демченко // *Грані історії: зб. наук. пр.* – Горлівка: Вид-во ГПМ ДВНЗ «ДДПУ», 2013. – Вип. 6. – С. 35-46.
 11. Деревянко Е. И. Племена Приамурья I тыс. н. э. / Е. И. Деревянко. – Новосибирск: Наука, 1981. – 334 с.
 12. Добровольський А. В. Восьма Ігреньська неолітична стоянка / А. В. Добровольський // *Археологія Придніпров'я*. – 1949. – № 2. – С. 243–252.
 13. Добровольський А. В. Матеріали до археологічної карти Дніпровського Надпоріжжя в межах Запорізької області / А. В. Добровольський // *Археологічні пам'ятки*. – 1952. – Вип. 7. – С. 75–88.
 14. Загорска И. А. Рыболовство и морской промысел в каменном веке на территории Латвии / И. А. Загорска // *Рыболовство и морской промысел в эпоху мезолита – раннего металла в лесной и лесостепной зоне Восточной Европы*. – Ленинград: Наука, 1991. – С. 39-64.
 15. Залізняк Л. Л. Пізній мезоліт України / Л. Л. Залізняк // *Археологія*. – К., 1995. – № 4. – С. 3-16.
 16. Кларк Дж. Г. Доисторическая Европа. Экономический очерк / Дж. Г. Кларк. – М.: Изд-во иностранной лит-ры, 1953. – 332 с.
 17. Козырева Р. В. Рыболовство и морской промысел на Северо-Востоке европейской части СССР / Р. В. Козырева // *Рыболовство и морской промысел в эпоху мезолита – раннего металла в лесной и лесостепной зоне Восточной Европы*. – Л.: Наука, 1991. – С. 218-232.
 18. Котова Н. С. Культурно-исторические процессы в северном Причерноморье в VI-V тыс. до н.э. : дис. докт. іст. наук : 07.00.04 / Котова Н. С. – Київ, 2010. – 768 с.
 19. Крижевская Л. Я. К вопросу о формах хозяйства неолитического населения в Северо-Восточном Приазовье / Л. Я. Крижевская // *Первобытный человек и природная среда*. – Москва: АН СССР. Ин-т географии, 1974. – С. 263-272.

20. Мосин В. С. Древние охотники Урала / В. С. Мосин. – Москва: Рифей, 2010. – 512 с.
21. Неприна В. И. Рыболовство в мезолите-энеолите Украины / В. И. Неприна // Рыболовство и морской промысел в эпоху мезолита – раннего металла. – Л.: Наука, 1991. – С. 109-115.
22. Рудинський М. Я. До питання про культури мезолітичної доби на Україні / М. Я. Рудинський // Антропологія. – 1928. – № 1. – С. 73-91.
23. Рудинський М. Я. Стоянка з мікролітичним інвентарем на о. Кізлевому / М. Я. Рудинський // АП. – 1949. – Т. II. – С. 264-274.
24. Семенов С. А. Развитие техники в каменном веке / С. А. Семенов. – Ленинград: Наука, 1968. – 376 с.
25. СИН. Земля и человечество. Общий обзор / отв. ред. Брук С. И., Покшишевский В. В. – М.: Мысль, 1978. – 354 с.
26. Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України / Д. Я. Телегін – К.: Наукова Думка, 1982. – 252 с.
27. Телегин Д. Я. Работы на Игрнском поселении / Д. Я. Телегин // Археологические открытия 1986 года. – 1988. – С. 340–341.
28. Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура / Д. Я. Телегін. – К.: Наукова думка, 1968. – 254 с.
29. Телегін Д. Я. З глибини віків. Племена кам'яного віку на Україні / Д. Я. Телегін. – Київ: АН УРСР, 1962. – 60 с.
30. Телегін Д. Я. Ігрнське поселення на Подніпров'ї та проблема житлобудування в мезоліті Східної Європи: монографія / Д. Я. Телегін // Старожитності Степового Причорномор'я та Криму. – Т.VIII. – Запоріжжя, 2000. – С. 3-88.
31. Тубольцев О. В. Неопубликованные материалы по раннему неолиту Надпорожья / Тубольцев О. В. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2003. – Вип. XVIII. – С. 28-49.
32. Шаповалов Г. И. Гидроархеологические исследования в р. Днепру у о. Хортица / Г. И. Шаповалов // Археологические открытия 1971 года. – 1972. – С. 395–396.
33. Kotova N. The Neolithic site Kizlevy 5 in the Dnieper rapids region (Ukraine) / Nadezhda Kotova, Oleg Tuboltsev // Atti Soc. Preist. Protost. Friuli-V.G., Trieste. – Vol. XVIII, 2010-2011 (2013). – P. 33-52.
34. Nikitenko I.S. On raw materials of Neolithic stone hoes from the Dnieper Rapids area / I.S. Nikitenko, M.L. Kutsevol // Scientific Bulletin of National Mining University. Vol. 4 (154) – 2016. – P. 5-12.